

МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННИК

Лекція 7

У морфології вирізняються два головні типи граматичних структур — іменний і дієслівний.

Серед груп слів з іменною системою граматичних структур основною є іменник

(Іван Матвіяс)

Історія граматичної категорії істот/неістот

- У ранній період прасл. мови **називний** (відмінок суб'єкта) і **знахідний** (відмінок об'єкта) розрізнялися за допомогою флексій:
- Н. **plodŏs, *konjŏs, *sŭnŭs, *gostĭs*
- Зн. **plodŏn, *konjŏn, *sŭnŭn, *gostĭn*
- Закон відкритого складу спричинив збіг форм Н. і Зн., бо відпали кінцеві приголосні.

- Вільний порядок слів. Де підмет? Де додаток?
- Напр.д.р.укр.: *отьць любить сынъ* – ?
- Велика потреба розмежувати.
Принаймні в назвах осіб. Розмежування – у формах Р.-Зн. Уже в прасл. Н. **kъto* і **šťto*, а у Зн. для істот **kogo*.
- Форми Р. однини теж починають заступати давні форми Зн. однини: **mene, *tebe, *sebe* замість первинних **mę, *tę, *sę*.

- Тому форма Р. – граматичний спосіб вираження об'єкта, спочатку в однині, потім у множині.
- Пор.: *посла к нимъ сынъ свои* (Іпат. літ.), *поищемъ собѣ княза* (Лавр. літ.).
- Нові форми – коли підкреслювалася вагомість додатка: *яко блудницю и разбойника и мытаря помиловаль юси тако и насъ грѣшныхъ помилоуи* (Лавр. літ.).

- Нові форми поширюються неодноразово.
- Спочатку лише в назвах осіб. Сліди старих відношень трапляються нечасто, пор. *вийти **заміж** (< **за мужь**), мало б бути **за мужа***. Пізніше – в назвах тварин, птахів.
- В XI-XIII ст. Зн. як Н.: ***въсѣде на конь*** (Лавр.літ.); ***и оузриши орль*** (Усп. зб.). У XIV-XV – теж Н., а в XVI-XVII – Зн.: ***забилъ подсвинка*** (Акти XVII ст.); ***ловить кіт шпака*** (Енеїда).
- Пор. діалектні: ***витягаю короп, продав кабан***.

- У множині – багато століть лише в займенниках: замість давніх форм особових займенників **nu*, **vu* вживалися в Зн. форми Р. **nas*, **vas*. В іменниках такої потреби не було – Н. і Зн. мали різні флексії. Але коли такі відмінності втрачаються (іменники з колиш. основами на *-ǫ*, *-ǫ̃*, *-ĩ*), така потреба виникає, отже, у Зн. вжив. форми Р.
- Для тварин. Зараз можливі обидві форми: *пасу коні* – *пасу коней*, *пасу корови* – *пасу корів*.
- Основа ГК істот / неістот – категорія особи.
- У ранній праслов'янський період іменники з основами на **-ǫ*, **-jǫ*, **-ǫ̃*, **-ĩ* у **називному** відмінку мали флексію **-s* (**plodǫs*, **sūnǫs*, **gostīs*), у **знахідному** – **-n* ← **-m* (**plodǫn*, **sūnǫn*, **gostīn*). Пізніше внаслідок дії закону відкритого складу ці форми збіглися: **plodъ*, **synъ*, **gostъ*.

Типи давніх іменних основ

- Іменники з основами **на голосний**:
- **I тип** – на ***-ā, *-jā**: **nog-ā* → *нога*, **zet-jā* → *ЗЕМЛЯ*. Сюди належала переважна **більшість іменників жіночого роду**, через те в історії східнослов'янських мов іменники з давніми основами на ***-ā, *-jā** виявилися найстійкішими й найвпливовішими.
- У праслов'янському й давньоукраїнському відмінюванні імен з колишніми основами на ***-ā, *-jā** досить чітко розрізняють дві групи: тверду – з твердим приголосним основи (*ног-а*) і м'яку – з м'яким приголосним основи (*ЗЕМЛ-я, пьшєниц-а*).

- **II тип** – на ***-ǫ, *-jǫ**: **gord-ǫ-s* → *город-ъ*, **kon-jǫ-s* → *кон-ь*, **sel-ǫ-n* → *сел-о*, **pol-jǫ-n* → *пол-є*. До цього типу належала найбільша за кількістю група іменників чоловічого й середнього роду. Розрізнялися дві групи відмінювання: тверда (*город-ъ, сел-о*) і м'яка (*кон-ь, пол-є*).

- **III тип** – на ***-ǫ**: **med-ǫ-s* → *медъ*.
- У всіх слов'янських мовах іменники з основами на ***-ǫ** та на ***-ǫ** чітко не розмежовуються. Надто рано, ще в праслов'янський період, вони почали між собою змішуватися, зливатися, особливо у формах **називного** й **знахідного** відмінків однини, тому важко визначити з потрібною точністю, які саме давньоукраїнські іменники мали основи на ***-ǫ**.
- Незаперечно, це *сынъ, домъ, волю, вѣрхъ, полю, медъ, вірогідно – ледъ, чинъ, санъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, даръ, солодъ* і, можливо, ще *миръ, станъ, низъ, долъ* та деякі інші. При подальшому розвитку східнослов'янських мов ця відміна не збереглася.

- **IV тип** – на ***-ĭ**: **kost-ĭ-s* → *кост-ь*, **gost-ĭ-s* → *гост-ь*. Сюди належали іменники жіночого роду *ночь, вѣсть, тѣнь* і нечисленна група іменників чоловічого роду *гость, тѣсть, зять, звѣрь, лось, гусь* та ін.
- **V тип** – на ***-ū**: **svekr-ū-s* → *свєкры*.
- Це невелика група іменників жіночого роду, які **зазнали найбільших змін**. Давній детермінатив ***-ū** збережено в давньоукраїнській мові тільки у формі називного відмінка однини, у всіх інших – **різновид -ѣв**.

- Основи на голосний *-ū перетворилися в основи на приголосний. У системі відмінкових закінчень іменники з основою на *-ū зближуються то з основами на приголосний, то на *-ī, то на *-ā:
- Н. *свекры*
- Р. *свекръве*
- Д. *свекръви*
- З. *свекръвь*
- О. *свекръвию (вью)*
- М. *свєкръве*
- К. *свекры*

- Іменники з основами **на приголосний – VI тип**
- на ***en**: **kor-en-ь* → *корєн-ь*, **im-ę* → *им-я* (це іменники чоловічого й середнього роду);
- на ***es**: **neb-es-a* → *нєбєса (нєбо)* (сюди належали іменники середнього роду);
- на ***ęt**: **tele* – **tel-ęt-i* → *тел-я – теляти* (це іменники середнього роду, що позначали дрібних або малих за віком істот);
- на ***er**: **mati – mat-er-e* → *мати – матер-є*.
- Сюди також належав ще один іменник жіночого роду *дъчи – дъчєрє* ← *dъk-ti – dъk-ter-e*.

- Семантичні (забуття первісного значення детермінатива), фонетичні, структурні чинники (змішування, злиття, взаємодії основ, посилення категорії роду, перерозподіл афіксальних елементів у слові, перетворення деяких детермінативів на флексії, звукові зміни на стику суфіксів основи й флексій) перед розпадом праслов'янської мови й формуванням окремих слов'янських мов в історії слов'янської іменної словозміни – **розпад системи відмінювання за детермінативами.**
- Натомість – витворення системи відмінювання, що ґрунтується на якісно нових засобах вираження граматичних категорій, синтаксичних відношень між словами.
- Тобто за період існування праслов'янської мови докорінно змінилася будова основ (вони стали закінчуватися лише на приголосний) і флексій іменників, а, отже, **детермінативи в пізній праслов'янський період уже не становили того підґрунтя, на яке спиралася система слов'янської іменної словозміни:**

- Н. **žen-a *brat-ъ*
Р. **žen-y *brat-a*
- Уламки колишніх детермінативів можна прослідкувати в давальному відмінку множини: **žen-ā-mъ, *brat-ŏ-mъ*, щоправда, ці випадки є поодинокими (за винятком сучасної IV відміни).
- Отже, – поступове посилення ролі флексій (як граматичного показника роду іменника), а всі основи стають консонантними.
- Усе це призводить до перегрупування різних типів відмінювання іменників на основі одного граматичного.
-

3. Типи відмін та провідні чинники їх становлення

- У прасл. мові відмінкові закінчення приєднувалися до основи за допомогою детермінативів – давніх і-є суфіксів, значення яких у прасл. період було вже втраченим.
- За **ДЕТЕРМІНАТИВАМИ** розрізняють шість груп відмінювання:
- іменники з основами на -ā, -ǫ, -ī, -ŭ, -ū, тобто з основами на голосний
- та іменники з основами на пригол. -n, -s, -t, -r.

- Поділ за детермінативами – незалежно від поділу за родами. Але стара система руйнується.
- Причини:
- перерозподіл структурних елементів слова
- скорочення основ
- зміни в їх морфонологічній будові
- поглинання новими флексіями давніх детермінативів
- посилення вагомості флексій у системі відмінювання
- зміни, пов'язані з діянням закону відкритого складу.
- Формується нова система – за родами. Хронологічно – у XII-XIII ст. Найраніше – тип відм. іменників жіночого роду, частково чоловічого і спільного роду, які в Н. однини мали закінчення **-а**, а в Р. – **-и, -і**. За традицією – І відміна.

- **I відміна**
- Кістяк – іменники з колишніми основами на -ā (*жена, вода, слуга, земля, строуя, оуноша*).
- Іменники з цими основами зазнавали найменше парадигматичних змін, більше того – вплинули на інші відміни.
- До складу також увійшли:
- а) майже всі іменники на -ū (*свекры, тыкы, мъркы, църкы, хороугы, боукы*)
- б) деякі з основою на -ї (*долоня, миша, пісня*);
- в) деякі з основою на приголосний (*дъчка*).

• II відміна

- Утворилася з п'яти типів відмінювання:
- 1) іменники на **-ѡ** (*дѡругъ, село, конь, полѹ*)
- 2) з основами на **-ѣ** (*вѣрхъ, медъ*)
- 3) з основами на **-ї** (*лосъ, звѣрь, локѣть*)
- 4) іменники з основами на **-н-** (*кремень*)
- 5) на **-с** (*слово*)
- Провідна роль – група з давніми іменниками на **-ѡ**, хоча деякі флексії – з іменників на **-ѣ** та **-ї**.

- III відміна

- Основа – іменники жін. роду на **-ї** (хоча ряд відійшло до II, IV – *дріб, насип, кір* тощо).
- Крім давніх іменників відміна поповнилася багатьма новими утвореннями на **-ость → -ість, -онь → -інь**. Також сюди увійшли:
 - а) деякі іменники з основою на **-ū-** (*кръвь, любовь*),
 - б) іменник з основою на приголосний *мати* (пор. архаїчну форму *матір*).

- IV відміна
- Історично об'єднує іменники сер. роду з давніми основами на **-en + -t → -ęt** та на **(-m-) + en → mę** (пор. ст-сл. телат-, врѣма).
- У сучасній мові такі іменники приймають при відмінюванні суфікс **-ат, -ен** (*лошати, імені, теляти*)